

**«УКРАЇНЦІ-КАТОЛИКИ»:
ФЕНОМЕН ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ
XIX–XX ст.**

У сучасній історіографії недостатньо досліджено історію «українців-католиків» другої половини XIX — першої третини XX ст., їхнє політичне та культурно-освітнє становище. У радянській фаховій літературі це питання відверто замовчувалося. Історіографія незалежної України, в якій назагал чимало уваги приділяється історії національної політики комуністичної адміністрації в УРСР щодо національних меншин республіки й поляків зокрема¹, спеціально проблемами «українців-католиків» не займалася, за винятком поодиноких розвідок тернопільського ученого Г. Стронського², його кам'янець-подільського колеги В. Нестеренка й дослідниці з Хмельницького Н. Тітової³.

У пропонованій статті покладено за мету з'ясувати причини виникнення феномену «українців-католиків» в історичній ретроспективі; дослідити їхню роль у суспільно-політичному житті польсько-українського порубіжжя, насамперед Подільського регіону, проаналізувати ставлення до них російської царської, а згодом — комуністичної адміністрації.

Питання щодо «українців-католиків» постало у Російській імперії ще наприкінці XVIII ст. Після приєднання Правобережної України до Росії царат вирішив повернути усі греко-католицькі громади Поділля, Волині й Київщини на одержавлене російське православ'я. Низку відповідних заходів було здійснено упродовж 1794–1796 рр. Душпастирі, які не хотіли змінювати власне віросповідання, втратили парафії.

У вірних ліквідованої у Російській імперії греко-католицької конфесії залишалося два шляхи: або перейти до Російської Православної Церкви (РПЦ), або приєднатися до Римо-Католицької Церкви (РКЦ), яка, на відміну від уніатства, була толерована царатом. Відтак переважна більшість віруючих обрала перший шлях, однак й другий варіант аж ніяк не був винятком. Попри урядово-поліцейні утиски, переслідування, а часом й судову відповідальність, українські селяни нерідко ставали римо-католиками. Ця частина українського етносу, відвідуючи костьоли, де правила ледь не стовідсотково ксьондзи-поляки, засвоювала певні елементи польської культури, польську (насамперед обрядову) мову й поволі втрачала власну етнопонаціональну самоідентифікацію.

Західна й вітчизняна соціологія та історіографія подає чимало визначень етносу. Так, відомий англійський дослідник Е. Сміт у відомій праці «Національна ідентичність» визначив такі основні ознаки етносу: групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційованих елементів спільної культури, зв'язок з конкретним «рідним краєм», відчуття солідарності значної частини населення⁴. Натомість мало ймовірно, аби «українці-католики» відчували солідарність з православними українцями, оскільки проживали релятивно замкненими громадами. Їхня побутова та релігійна культура значно відрізнялася від культури більшості українців. З іншого боку, у побуті вони послуговувалися переважно українською мовою, мали чимало інших виразних відмінностей від польського етносу. Національна свідомість у цієї частини сільського (переважно) населення визначалася насамперед релігією. Вони називали себе назагал навіть не поляками або українцями, а лише — «католиками». Фактично йдеться про формування перехідної між українцями та поляками етноконфесійної групи.

До частини колишніх греко-католиків українського Правобережжя, які залишилися у зв'язку з Римо-Католицькою Церквою, в другій половині XIX ст. по суті долучилася інша значна соціально-етнічна група, що її утворювали нащадки колишньої польської шляхти. Упродовж XVI–XVII й особливо XVIII ст. до Правобережної України переселилася в пошуках вільних земель значна кількість малоземельної шляхти з внутрішніх воєводств Речі Посполитої. На Поділлі переселенці назагал займалися землеробством, але і водночас захищали край від кримсько-татарських й турецьких нападів, отже були своєрідними військовими колоністами у регіоні. Проте під російською окупацією становище шляхти значно погіршилося. Ця, колись потужна соціальна верства не вписувалася у тогочасну структуру російського суспільства, насамперед внаслідок іманентних волелюбних прагнень й генетичної антиросійської налаштованості.

Відтак 1830–1860-ті рр. стали черговим етапом реалізації стратегічного задуму російської імперської влади щодо деполонізації теренів Правобережної України. Перший етап цієї акції було започатковано після поразки польського повстання 1830–1831 рр., другий — після придушення чергової спроби польських патріотичних сил 1863–1864 рр. Після поразки виступу 1830–1831 рр. імперія Романових вдалася до низки стратегічних і назагал успішних з історичної точки зору антипольських заходів. Насамперед йшлося про намір декласувати загал дрібної шляхти на Правобережній Україні з метою асиміляції зі спеціальною категорією селян-

однодвірців. Останній намір, як стверджує найкращий знавець цієї проблематики французький історик Даніель Бовуа, директор (з 1994 р.) Центру історії слов'ян у Сорбонні й президент (з 1996 р.) Французької асоціації з розвитку україністичних досліджень⁵, «здійснювався з дивовижною затятістю впродовж двадцяти років і увінчався успіхом, значно змінивши соціальну структуру»⁶.

Впродовж 1831–1853 рр. заходами царату було приєднано до однодвірців й державних селян 340 тис. декласованих польських шляхтичів українського Правобережжя. Французький учений наголошував: «Йдеться, власне, про винищення цілого суспільства, певного типу цивілізації іншого століття, котра [...] була розчленована лише тому, що була польською. Цих давніх поселенців, які прибули сюди головно в епоху Саксонської династії в Польщі (початок XVIII ст.) для зміцнення колонізації після козацько-шведських воєн і чиї права завжди підтверджувались лише звичаєм, сумнівними паперами та усно, нині було позбавлено останніх ознак польськості російським колоністом [...]. Історії відомо зовсім небагато прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи, яка велася надзвичайно уміло і наполегливо впродовж тридцяти років за допомогою бюрократичної та поліцейської машини. У цьому проявилася віковична сила росіян: не знищуючи фізично, вони можуть вилуштити з людини всю її сутність»⁷.

У другій половині XIX ст. чимало колишніх польських шляхтичів, які перетворилися на однодвірців, збідніли й розорилися. Мешкали вони назагал у строкатих етнічно селах, поряд з українськими селянами, мало чим відрізняючись від них як за суспільним статусом, так і матеріальним достатком. За умов перманентних контактів з українським селянством й відсутності польських навчальних закладів поважна кількість шляхти цілком зукраїнізувалася й відрізнялася від місцевих українців лише конфесійною приналежністю до Римо-Католицької Церкви. На думку В. Нестеренка, вже наприкінці XIX ст. фактично неможливо було відрізнити нащадка колишнього польського шляхтича від онуків греко-католика, що зберіг вірність католицькій вірі. Їх об'єднували спільна релігія, культура, мова, побут й навіть самоназва — «католики»⁸.

1897 р. в імперії Романових відбувся перший всеросійський перепис населення. У його перебігу етнічну приналежність громадян визначали за мовною ознакою. Отже, було намагання відокремити конфесійні чинники від етнонаціональних й тим самим уникнути поширеного у тогочасному суспільстві стереотипу: католик — отже, поляк. У Подільській губернії, за даними перепису 1897 р., нараховувалося 262 738 католиків. У той же час

рідною мовою польську назвали лише 69 156 осіб (26,3%), тобто, тільки кожний четвертий католик. Отже, майже 200 тис. підданих Російської імперії цього регіону належали до «українців-католиків»⁹.

До революції 1905–1907 рр. Російська Православна Церква користувалася статусом державної церкви, органічно вписавшись до сумнозвісної тріади: «православ'я — самодержавство — народність». Натомість права інших релігійних конфесій були суттєво обмежені, а деякі релігійні громади взагалі перебували під заборонаю. Революційні події змусили царя Миколу II підписати 17 квітня 1905 р. указ про віротерпимість. Відповідно до цього юридичного акту, перехід від православ'я до інших християнських конфесій (римо-католицизму, старообрядництва) вже не підлягав кримінальному переслідуванню, як це було раніше. За особами, яких у першій половині ХІХ ст. силоміць приписали до православних парафій, визнавалося право на повернення до релігії предків. Було заборонено зачиняти римо-католицькі храми й монастирі¹⁰.

Натомість указ не передбачав відновлення на території правобережних українських губерній Греко-католицької церкви, на що сподівався новопоставлений 1900 р. митрополит УГКЦ, архієпископ Львівський та єпископ Кам'янець-Подільський А. Шептицький, проголошений «апостольським адміністратором України» у сподіванні на підтримку «українців-католиків» Правобережжя у справі відновлення у Російській імперії УГКЦ й поширення католицизму східного обряду. У червні 1907 р. владику А. Шептицький підписав грамоту про призначення священника А. Зерчанінова намісником Кам'янець-Подільської єпархії й висунув перед ним завдання — відновити унію у межах Російської імперії¹¹. Однак ця спроба зазнала фіаско внаслідок кількох обставин. Російська поліція контролювала всі кроки Зерчанінова та його нечисленних прибічників, переважна частина православних душпастирів імперії Романових була категорично налаштована проти відновлення унії. Крім того, більшість священнослужителів РКЦ розуміли, що поява греко-католицьких парафій послабить їхній вплив на українське селянство, тому й не бажала відновлення східного обряду для католиків¹².

За відсутності Греко-Католицької Церкви «українці-католики» продовжували, як і в попередні роки, бути об'єктом гострої боротьби між православними та католицькими священниками. Зазначимо, що після указу про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. римо-католицьке духовенство активізувало свою діяльність серед селянства і досягло певних успіхів. Значно почастишали випадки переходу українців до Римо-Католицької Церкви. Так, лише в 1906 р. 1500 православних селян Подільської єпархії

прийняли католицизм¹³. Щодня до консисторії і місцевого губернатора надходили нові заяви. Навіть православні священники визнавали, що в Подільській губернії виникла «глибока прірва між православними пастирями та паствою, причому ця прірва не зменшується, а збільшується»¹⁴. Багато парафіяльних священників нехтували інтересами парафіян, зовсім не цікавились життям і побутом селянства, відстали від прогресу тощо. У католиків значно кращими були організація парафіяльного життя та дисципліна, що приваблювало людей. Додатковий авторитет католицьким парафіям також створювали численні релігійні товариства і братства, що займалися благодійними справами, допомагали хворим і нужденним.

Зрозуміло, що керівництво Православної Церкви робило все можливе, щоб врятувати свій авторитет. У подільських церковних виданнях з'явилося чимало прохань і навіть вимог священників до влади про те, щоб було відновлено винятковий статус Православної Церкви і обмежено права інших конфесій. 2 травня 1909 р. спеціальна делегація на чолі з православними єпископами західних областей Росії під час аудієнції в імператора Миколи II вимагала зміни закону від 17 квітня 1905 р. Керівник Кабінету міністрів П. А. Столипін навіть завірив членів делегації, що «її справедливі вимоги будуть задоволені»¹⁵.

У 1912 р. для здійснення ефективнішого контролю за діяльністю католицьких громад Поділля губернськими та повітовими органами влади було проведено обстеження національного складу їхніх парафій. Прикметно, що лише у Кам'янці-Подільському і Новій Ушиці етнічні поляки становили переважну більшість парафіян костелів. В інших повітах у католицьких громадах домінували українці. Так, у Вінницькій парафії, за нашими підрахунками, 4904 парафіян з 6445 були українцями (76%), Летичівській — 5978 з 6104 (97,9%), Сатанівській — 7372 з 7712 (95,6%)¹⁶. За даними Подільського губернатора, служба Божа у костелах губернії провадилася передусім польською, часом латинською мовами. Це зайвий раз наvertsало «українців-католиків» до польської культури, тим більше, що зазвичай церковна початкова освіта була єдиною, яку могли реально здобути селяни.

Під час Першої світової війни, в роки Визвольних змагань й більшовицької інтервенції в Україні питання про «українців-католиків» відсунулося у затінок бурхливих політичних та воєнних подій. Однак воно на повний голос залунало в 1920-ті роки, коли розпочалася політика «коренізації». Слід зауважити, що в перші роки комуністичного режиму вплив Римо-Католицької Церкви на населення Поділля значно зріс. Сприяло

цьому й падіння авторитету Російської Православної Церкви серед людно-сті регіону внаслідок численних розколів. Міжконфесійна боротьба між «тихонівською церквою», «обновленцями», УАПЦ, ДХЦ та іншими православними конфесіями й відгалуженнями компрометувала Православну Церкву в очах населення. У той же час Католицька Церква продовжувала зберігати єдність, зуміла зберегти монолітність та довіру з боку парафіян.

Це спричинило зростання кількості «українців-католиків» у Подільській губернії. За офіційними даними, станом на листопад 1924 р. у Подільській губернії було понад 302 тис. католиків. Із них лише 87 тис. (28,8%) вважали себе етнічними поляками, інші — понад дві третини — належали до українців¹⁷. Останні звично перебували під сильним впливом римо-католицького духовенства, вимагали організації та відкриття для себе й своїх дітей польських рад, шкіл, клубів, інших культурницьких осередків. Серед більшовицької адміністрації губернії не було виразно-однозначної політичної лінії у питанні щодо «українців-католиків». Пересічний представник більшовицької адміністрації у регіоні був вихідцем із маргінальних суспільних верств, з вкрай низьким освітнім цензом, часто — зайдою з Росії чи східних, русифікованих областей України, отже, вкрай погано орієнтувався у складних переплетіннях етноконфесійної й мовно-релігійної ситуації на Поділлі.

Так, наприклад, у липні 1924 р. президія Кам'янець-Подільського окрвиконкому ухвалила рішення поділити всіх «українців-католиків» на дві групи: на нащадків польської шляхти та етнічних українців — «залишків уніатів». Відтак, пропонувалося для першої категорії віруючих відкрити польські школи, бібліотеки, клуби, якщо цього «вимагатимуть обставини», а для другої — провадити усю політичну та культурно-просвітницьку роботу винятково українською мовою, обмежившись перед цим попередньою «роз'яснювальною роботою»¹⁸. Проте, провести у життя таку рекомендовану диференціацію на практиці було дуже важко. Навряд чи хто з компартійно-радянських працівників та функціонерів спромігся би (та й чи намагався взагалі?) піднімати архівні матеріали кількасотрічної давності у пошуках відповіді на питання, хто були предки «українців-католиків» регіону.

Діаметрально протилежну позицію з цього питання займало керівництво Польського бюро та відділи Наркомату освіти УССР. Ще 18 січня 1924 р. Подільський губернський відділ народної освіти ухвалив постанову щодо організації на місцях польських навчальних закладів для всіх «українців-католиків» (як для спадкоємців польської «шляхти», так і нащадків

українських греко-католиків). Це рішення підтримали й польські вчительські конференції. Ухвалюючи його, керівники місцевої народної освіти намагалися протиставити «українців-католиків» «автентичним» полякам, розколоти їхню конфесійну єдність та зменшити вплив на них католицького духовенства. Так, завідувач Подільського губерньського відділу народної освіти Шекера, обґрунтовуючи рішення 18 січня 1924 р., неоднозначно висловився, що лише «використовуючи польські радянські школи, можна розширити комуністичний вплив на «українців-католиків»»¹⁹.

Однак, таке рішення суперечило офіційній політиці місцевих виконкомів, окружних та районних комітетів РКП(б) — КП(б)У, які категорично відмовлялися створювати нові польські навчальні заклади й, навпаки, навіть закривали ті школи, які вже діяли. Вищезгадане контрверсійне питання стало об'єктом докладного обговорення й бурхливих дискусій. Так, 1 листопада 1924 р. у Вінниці відбулося спеціальне спільне засідання польського бюро (далі — польбюро) Подільського губкому КП(б)У, представників ЦК КП(б)У, наркомату освіти УССР. Розглядалося питання щодо подальшої советської роботи серед «українців-католиків» Поділля. Вступну промову на засіданні виголосив голова регіонального Польбюро Яків Гольд. Доповідач зазначив, що у багатьох районах губернії місцеві райвиконкоми зловживають поняттям «українці-католики», застосовують його до етнічних поляків і закривають польські школи (наприклад, у Дунаєвецькому районі). Керівник Подільського губвиконкому Слинько навіть безапеляційно заявив, що на Поділлі «поляків немає, а є лише українці-католики, яких необхідно негайно українізувати». Питання, за словами Я. Гольда, ще більше загострилося після того, як окружні партійні комітети ухвалили рішення про перегляд мережі польських шкіл і почали масово та необґрунтовано закривати польські школи, де навчалися діти «українців-католиків».

На ці заходи влади українське католицьке населення відповіло тим, що відмовилося відправляти дітей до українських шкіл, надаючи натомість перевагу нелегальному навчанню у ксьондзів²⁰. У виступі члена польбюро Втуліха проводилася така думка: мовляв, політична доцільність вимагає, аби не допустити утворення підпільних польських шкіл, де б викладалися релігійні предмети й посилювався вплив ксьондзів, краще організувати для «українців-католиків» радянські польські школи. Він запропонував запровадити за ними (тобто, советськими польськими школами) жорсткий контроль і через них виховувати дітей у комуністичному дусі. Проте більшість присутніх висловлювалися проти таких поглядів. Оскільки до спільного рішення члени комісії так і не дійшли, було ухвалено передати питання на вирішення центру.

Спеціальна комісія НКВД УССР за участю заступника голови Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК²¹ й керівника «польської роботи» ЦКНМ Яна Саулевича²², надіслана восени 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з «українцями-католиками» у Кам'янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб з цієї етноконфесійної категорії²³.

Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання «українців-католиків» на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно обвинувачують керівників польбюро у насильницькій колонізації українського населення. Відтак, фактично було дано дозвіл на організацію для «українців-католиків» нових польських шкіл.

Питання про «українців-католиків» було одним з основних на 4-й Всеукраїнській конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося, що «українці-католики» — це асимільовані українці з низькою або розмитою самосвідомістю, які визначали власну етнічну приналежність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору більшовицької адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Советським функціонерам пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з «українцями-католиками», наполегливо проводити роз'яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої самоідентифікації. Місцевим компартійним та советським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей «українців-католиків», коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення²⁴.

Як показали подальші події, питання щодо «українців-католиків» на Поділлі так і не було остаточно розв'язано, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти «українців-католиків» вивчали польську мову і літературу у советських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксизму-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин «українців-католиків» Поділля зростала індиферент-

ною до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це цілком влаштовувало комуністичну владу.

У заключному слові Я. Саулевича 10 січня 1927 р. під час Першої всеукраїнської наради по роботі з нацменшинами закріплювалися попередні директивні вказівки компартійної адміністрації щодо «українців-католиків»: «Взагалі ставити питання так, що немає українців, які належать до католицького віросповідання — неправильно. Такі українці є, але є «українці» й такі, котрі себе вважають українцями лише тому, що вони народилися в Україні, — так само як «поляки», тому що вони за віросповіданням католики. Це питання дуже складне, тим більше, що національні відносини на ґрунті так зв. «українців-католиків» не є усталеними, а становлять собою цілий процес — переплетення асиміляційних й дезасиміляційних явищ під різним впливом»²⁵.

Промовець у черговий раз роз'яснював позицію Центральної комісії національних меншин у роботі з українцями-католиками: «Стосовно частини католицького населення, яка національно себе не усвідомила, вживає у побуті українську мову, але вимагає обслуговування школою польською мовою, — ми давали директиви, що такому населенню слід роз'яснювати недоцільність навчання дітей тією мовою, що нею вони не розмовляють; якщо такі роз'яснення не задовольняли населення, тоді відкривати їм українські школи, але з польською мовою як предметом навчання, й у випадку незадоволення навіть цим — відкривати польські школи. Ось, товариші, та лінія, що проводиться у життя у царині побудови роботи рідною мовою у зв'язку з питанням про так зв. українців-католиків»²⁶.

Ухвала Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин по польській секції знову ж таки пропонувала стриманий зондаж настроїв й обережні кроки щодо «українців-католиків», наголошуючи на необхідності притлумлення їхніх «полонізаційних» устремлінь: «Изучать процессы национального самоопределения среди национально неосознавшей себя части католического населения, именуемых также украинцами-католиками. Выяснить им нецелесообразность организации культурного строительства и административного обслуживания на том языке, который не является их обычным языком; в случае требования обслуживания со стороны их на польском языке организовать школы с польским языком, как предметом преподавания, и в случае неудовлетворенности населения — даже польские школы»²⁷.

18 липня 1928 р. на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У Я. Саулевич проінформував присутніх щодо заходів, які передбачала здійснити ЦКНМ

упродовж 1928/29 господарського року у галузі роботи серед польського населення республіки. Серед іншого планувалося «обстеження та вивчення питання про так званих українців-католиків та видання відповідних (друкованих) матеріалів»²⁸. Події «великопереломного» 1929 р. завадили реалізації цього задуму²⁹.

Однак подільські українці-католики далеко не завжди були пасивним об'єктом у політичній грі більшовицької адміністрації республіки й регіону. Та частина, яка національно себе усвідомлювала асимільованими поляками чи українцями римо-католицької віри, не лише доволі активно виступала з вимогою національної (польської, української) школи, а й досить наполегливо виступала на захист храмів РКЦ. Особливо виразно така позиція проявилася під час антикостьольної кампанії влади 1929–1930 рр.³⁰ Офіційна комуністична преса ніколи не публікувала заяв на захист святинь, хоча таких до столиці надходило незрівнянно більше, ніж фальшивок протилежного змісту, спродукованих партійно-советським апаратом або «безпартійними більшовиками» з місцевих активістів. Справжні листи трудящих використовувалися тільки для «оргвисновоків», спрямованих проти скаржників, а потім ретельно ховалися у надрах владних установ та каральних органів, як це трапилося, приміром, з запискою, надісланою 1929 р. до ВУЦВК з місцевості, досить щільно заселеної українцями-католиками, — Вороновицького району на Вінничині.

Чотири селянки-активістки зверталися до голови ВУЦВК Г. І. Петровського: «Ми, делегатки Вороновицького райз'їзду, 21 жовтня просімо вас, щоби воспрітили великий нахаб на церкви та силоміць не закривали. Коли нам буде треба, то ми самі закриєм, а то у вас все силоміць: і хлібозаготівлю, і контрактацію, і самообложку, і бараболю, і пожарне, і бураки, ну, все, що й здумати не можна, а все насильно. Що ж ми тоді — вівці, що ви водите на мотузку? Ой, глядіть, щоби лоба не розбили, як будете так скоро бігти. Вибачайте, що звернулись до вас, бо [в нас] нема до кого, тут сидять сліпці.

Делегатки: *Ганя Шевчук, Марія Волошин, Тодора Кирилюк*, а за них підписалась делегатка деревні Некоморовиць *Тетяна Маруцак*»³¹.

Можна лише здогадуватися, якою була реакція найвищого посадовця УССР, колишнього (1917–1918) наркома внутрішніх справ РСФСР, на цей відчайдушний вчинок малописьменних, але прозорливих селянок.

Проблема «українців-католиків» була поставлена з ніг на голову під час російського комуністичного терору в УССР 1930-х років — у звичному стилі сталінського режиму. ГПУ–НКВД під час репресивних акцій проти

польського й українського католицького населення Поділля активно використовувало напрацювання попереднього десятиліття й об'єктивну інформацію щодо «українців-католиків» вищезгаданої комісії НКВД УССР та ЦКНМ 1925 р.

У процесі фабрикування «справи» так званого «Волинського центру «Польської Військової Організації» (ПОВ)», а згодом і «справи» так званої «Подільської ПОВ» активно педалювалася енкаведистами й тема «українців-католиків», що їх, мовляв, активно використовувало псевдосьвітське підпілля зі «шкідницькою», «контрреволюційною» метою — задля полонізації місцевого населення й збільшення власних впливів.

Зокрема, у протоколі допиту першого (1925–1927) голови райвиконкому Мархлевського польського національного району Євгена Петровича Олдаковського від 22 серпня 1935 р. таким чином інтерпретувалася підготовча робота щодо організації району й обліку у ньому польської людності: «Під час складання відомостей щодо кількості польського населення, котре мешкало на території пропонованого до організації польського національного району, ми (керівництво так званої Волинської ПОВ. — *Р.О.*) прагнули показати якомога більшу цифру, що нам певною мірою гарантувало успішне проведення нашої пропозиції. З цією метою при визначенні національності ми виходили з характеру прізвищ (включали до списків поляків осіб, які мали польські прізвища) й т. ін. Широко у цьому напрямі ми використовували українців-католиків, які мешкали на території району, що їх ми цілком включили до списків як поляків. Складали українці-католики у районі, приблизно, 15 або 20% загального населення поляків»³².

На запитання щодо роботи, яку ПОВ проводила серед українців-католиків, Є. Олдаковський стверджував, що робота серед цієї категорії населення здійснювалася за двома напрямками: «Лінією Римо-католицької церкви було широко використано вплив ксьондзів та їхнього найближчого оточення для проведення полонізації українців-католиків. Надавалося усіляке сприяння розвитку релігійних гуртків, що охоплювали значні групи їх (українців-католиків. — *Р.О.*).

Поряд із цим у селах з населенням, що складалося з українців-католиків, були організовані польські національні сільради, польські школи, переводилося усе на польську мову тощо. Усі заходи спрямовувалися до того, щоби з українців-католиків створити міцні польські націоналістичні кадри. Керівництво ПОВ використовувало усі можливості, аби представити це питання у такому висвітленні, що українців-католиків в Україні немає, а є деяка частина поляків, більш русифікованих колишнім царським урядом.

Таке становище створювало можливість широко провадити колонізаторську роботу серед українців-католиків в Україні, зокрема у Мархлевському районі»³³.

У майже «власній» заяві на ім'я наркома внутрішніх справ УССР В. Балицького, датованій 5 лютого 1936 р., колишній заступник голови Центральної комісії нацменшин УССР Ян Саулевич, вже засуджений, отже, «обеззброєний контрреволюціонер», давав такі свідчення щодо того, а як же насправді виглядало питання українців-католиків: «Наскільки пригадую, перепис 1897 р. показав у трьох правобережних губерніях, у кордонах нинішньої УССР, за віросповіданням близько 400 тисяч католиків, а в тому числі лише 200 тисяч поляків. Не вдаючись в історію походження цих 200 тисяч католиків не поляків, є лише одне цілком ясне, що це населення зовсім не володіє польською мовою, увесь побут і культура його такі ж, як і в українців, православних за походженням. Це становище настільки визначене, що навіть сторічні зусилля колонізації цього населення ксьондзами не спромоглися привести ні до чого кращого, як ламана польська мова у 2–3% куркульської верхівки, яка перебувала, як відомо, у найтіснішому спілкуванні з кліром. Визначено польським населенням на Правобережжі можна було вважати міщанство міст і містечок, мазурські села, як, наприклад, поблизу Проскурова, деякі шляхетсько-однодвірські селища у Волинському Поліссі. В той же час відомо, що значна частина поляків з Правобережжя у період 1918–20 рр. переїхала до Польщі»³⁴.

Завершивши таким чином історико-об'єктивістську частину своїх показів щодо «українців-католиків», майже дослівно тотожню його аналогічним характеристикам під час промови на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин 1927 р., Я. Саулевич надалі перейшов до фальшивих свідчень про, мовляв, маніпулювання неовьяками «українцями-католиками» у власних «шкідницьких» цілях на догоду «фашистсько-панській Польщі», зокрема в обґрунтуванні її історичних претензій на українські землі Правобережжя: «Спільні зусилля, з одного боку, поляків й польських шовіністів з партквитком у кишені, які засіли у центральному й обласних польбюро й парткомах, у нацменпараті соворганів, а з іншого — ксьондзів, спричинили, що: 1) усе населення було записане як польське ще під час опитів 1924 та 1925 рр. й під час перепису 1926 р., показавши цифру близько 450 тис. поляків; 2) від імені усього населення вимагалися польські школи, а згодом і польські сільради»³⁵.

Оскільки ця «махінація», за словами Я. Саулевича, мала занадто великий формат, залунали голоси спротиву — щодо примусової колонізації

українців, неможливості навчання у польській школі дітей, які не володіли польською, тощо. Тоді «ПОВ», в особах Б. Скарбека, Г. Політура й К. Вишневського, аби зберегти за собою ініціативу, запропонувала відрядити на місця комісії задля перевірки стану справ і водночас аранжувала вздовж маршруту цих комісій, як стверджував Ян Домінікович, своєрідні «потьомкінські деревні». Відтак комісії мали констатувати наявність так званих «українців-католиків» й, при тому, саме у кордонах Подільської губернії. За результатами роботи комісій було вирішено роз'яснювати населенню, яке не володіло польською, недоцільність відкриття для нього польських шкіл. За наполягання місцевої людності — пропонувалося запроваджувати в українських школах польську як предмет викладання. Однак, це рішення так і залишилося на папері — наскільки було відомо Я. Саулевичу, шкільна польська мова як окремим предметом на практиці не було. Натомість повсюдно на Поділлі створювалися польські школи³⁶.

Отже, приспавши пильність партійних організацій й старанно маскуєчись рішеннями з національного питання, зокрема під приводом «виведення польського населення з-під впливів ксьондзів», керівництво подільської «Польської Військової Організації» поспішало, мовляв, на «законних підставах» здійснити розкладницьку роботу щодо колонізації українського населення. Першою «пробою пера» стала організація розгалуженої мережі польських навчальних закладів у польських й, головним чином, українсько-католицьких селах. Єзуїтська підступність пеоляків полягала у тому, що вся ця робота лінією Наркомосу доручалася євреям польського походження — Якову Голду (1894–1937?), Йосипу Теодору (1900–1937) та ін.³⁷ Відтак перша мережа польських шкіл регіону потрапила до рук «націоналістичного вчителства», успадкованого від «Мацежі школьної» разом з абетками й підручниками. Ця мережа шкіл зростала з року у рік, охоплюючи усе нові населені пункти³⁸.

Проблема «українців-католиків» в УССР була нарешті «розв'язана» у своєрідному стилі сталінської адміністрації наприкінці 1930-х років — під час Великого Терору 1937–1938 рр.

Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВД по «польській лінії» було заарештовано 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загальна кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267579 осіб³⁹.

Отже, якщо проаналізувати наявну статистику політичних репресій щодо польського етносу підрадянської України доби Великого Терору, можна зробити висновок, що етнічні поляки (44467 осіб) становили 78,7%

усього загалу репресованих по «польській лінії» — переважно у рамках «польського» наказу № 00485^{39a}. Решту репресованих по цій категорії (21,3%) становили переважно українці.

Аналогічним чином виглядала ситуація з етнічним складом репресованих на Поділлі. 1937 р. репресій зазнали 5486 мешканців Вінницької області польської національності й 3123 поляки у Кам'янець-Подільській області. В той же час було піддано репресіям по «польській лінії» й їхніх земляків — подолян-українців: на Вінничині — 1075 осіб, у Кам'янець-Подільській області — 919 осіб⁴⁰. У випадку з українським населенням Поділля йшлося, насамперед, про тих, кого репресивний апарат вважав такими, які власну «контрреволюційну діяльність» спрямовували або на користь «буржуазно-поміщицької» Польщі, або інкримінував їм чітко не окреслене «співробітництво» з поляками (дефензивою, офензивою II Речі-посполитої тощо). Цілком зрозуміло, що й українці-католики становили поважну репресивну категорію.

Отже, у зв'язку з початком широкомасштабних репресій проти польського населення, закриттям польських шкіл, інших навчальних та культурно-освітніх закладів багатьом репресованим працівникам польських бюро та відділів освіти, які проходили за сфабрикованими справами так званої «Польської Військової Організації», найчастіше інкримінувалася насильницька полонізація українського населення. Однак, наслідки цих обвинувачень були набагато трагічнішими, ніж толерантні дискусії періоду «коренізації». Чимало колишніх функціонерів польсько-польсько-польсько й вчителів польських шкіл загинуло у сталінських таборях. У цій ситуації значна частина не лише «українців-католиків», а й «автентичних» етнічних поляків, побоюючись репресій та заслання до Казахстану або Сибіру, приховували власну етноконфесійну й національну приналежність, стверджуючи в офіційних документах, що вони українці або росіяни. У зв'язку з цілковитим розгромом Римо-Католицької Церкви в Україні, закриттям храмів, масовими арештами кліру та парафіян термін «українці-католики» з середини 1930-х років зникає з офіційних документів. На перший погляд, це свідчило про те, що ця самобутня етнорелігійна група внаслідок трагічних обставин нібито фактично розчинилася під впливом жорстких процесів асиміляції⁴¹.

Втім, у повоєнний час вона знову нагадала владі про своє існування. Так, в інформаційному повідомленні Уповноваженого у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР щодо релігійної ситуації у республіці за липень–вересень 1945 р. згадувалася особливість складу вірних Римо-Католицької Церкви у східних областях України (Вінницькій, Житомирській,

Кам'янець-Подільській та Київській): «Тут ми маємо справу по суті з українським населенням римо-католицького віросповідання»⁴².

Таким чином, в історії «українців-католиків» польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. можна виокремити декілька вузлових етапів. Перший з них охоплює усе XIX ст. й триває до 1905 р. Це, власне, — період формування самобутньої етноконфесійної спільноти в специфічних соціально-економічних обставинах, що визначали життя Поділля в епоху після трьох поділів Польщі та інкорпорації її колишніх територій Російською імперією.

Другий етап: 1905–1917 рр. Після проголошення царського маніфесту про віротерпимість чисельність «українців-католиків» істотно зросла. Вони отримали обмежені політичні права. За вплив на них конкурували між собою духовенство одержавленої РПЦ й Римо-Католицька Церква.

Третій етап: 1920-ті роки. У цей час домінувало бажання «українців-католиків» влитися до місцевого польського середовища. Під впливом ксьондзів вони вимагали відкриття для своїх дітей польських шкіл, культурно-освітніх закладів. Більшовицька адміністрація, не бажаючи загострювати політичну ситуацію у прикордонних районах СРСР, пішла віруючим назустріч. Зроблено це було передусім з тактичних мотивів.

Четвертий період: 1930-ті роки. Доба розгрому більшовицьким режимом РКЦ, що спричинило, між іншим, й фактичне зникнення «українців-католиків» — специфічної етноконфесійної групи, яка перебувала на межі польської та української етнонаціональних спільнот.

Новітній етап діяльності РКЦ у відродженій Українській державі знову актуалізував питання «українців-католиків» — щоправда, у дещо відмінній площині. Йдеться про мову, що нею відбуваються богослужіння у храмах РКЦ та переважний загальний пасти цієї конфесії.

Українською мовою сучасна РКЦ стала послуговуватись і там, де раніше особливо відчувався етнічний поділ за обов'язкового поєднання конфесійної і мовної ознак. Зараз навіть у західних регіонах України значна частина римо-католиків послуговується не польською, а українською мовою, і не наголошує, як це було донедавна, на своєму польському походженні.

Так, на Тернопільщині ще кілька десятиліть тому католицизм західного обряду й українська мова були явищами майже несумісними. Місцевих римо- і греко-католиків поділяли не лише особливості релігійних обрядів, а й мова спілкування. За цими ознаками визначалася національна приналежність. Однак, уже на початку 1990-х років ксьондзи, які прибули сюди з Польщі і стали працювати, зокрема, в парафії міста Чорткова, помітили, що традиційна одноманітність національного складу тутешніх

римо-католиків порушена, серед них є не тільки поляки, а й ті, які вважають себе українцями або остаточно не визначилися з своєю національною приналежністю⁴³. Більше того, ченцям-домініканцям, які мали можливість тривалий час спілкуватися з місцевим населенням, впали у вічі відмінності у світосприйманні поляків українських і тих, які мешкають в Польщі⁴⁴. Таким чином, те, що у серпні 2009 р. новий Львівський митрополит архієпископ Мечислав Мокшицький під час візиту в Чортків виголосив проповідь українською мовою⁴⁵, не видається довільною імпровізацією, а навпаки — є вповні адекватною відповіддю РКЦ на зміни, що відбулися в національному складі і менталітеті віруючих. Постає незалежна Україна, етнічна і мовна ситуація стала іншою — на це відповідним чином реагує як парафіяльне духовенство, так і керівництво української РКЦ.

Певна річ, що ставлення римо-католицького духовенства до мовного й національного питання всередині своєї Церкви формується не лише під впливом особистих вражень від спілкування з віруючими. Всім відомі результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р., які засвідчили багато в чому приголомшливі зрушення в самоідентифікації громадян України. Зокрема, порівняно з попереднім переписом 1989 р., суттєво (на 34%) скоротилася кількість наших співвітчизників, які визнають себе поляками.

Католицька сторона часто нагадує, що більшість її прихильників — це люди, які мають римо-католицьку «прапам'ять», тобто за походженням пов'язані з етнічними групами, що традиційно сповідують католицизм латинського обряду. Йдеться, насамперед, про поляків, словаків, частину угорців та німців. Здавня до римо-католиків належить частина українців Поділля, нині це — десятки, якщо не сотні тисяч осіб. Та, мабуть, найчисленнішою групою віруючих цієї конфесії є нащадки змішаних шлюбів, часто вже не в першому поколінні. Вони успадкували від неукраїнських предків-католиків віросповідання, але не національну ідентичність. Чи логічно, в такому разі, наполягати на традиційному ототожненні понять «католик» і «поляк», якщо в Україні, згідно з переписом, 144 тисячі поляків⁴⁶, а римо-католиків, за останніми даними самої РКЦ, — близько 850 тисяч⁴⁷? Яка мова повинна звучати в костельох, якщо 71% поляків визнали українську мову рідною⁴⁸?

¹ Див., напр.: Єременко Т. І. Польське національне питання в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України АН України; редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України АН України, 1993. — Вип. 3. — С. 87–96; Лісевич І. Т. У затінку

двоглавого орла: Польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. — К.: Ін-т історії України АН України, 1993. — 86 с. (Сер. «Історичні зошити»); Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 74 с. (Сер. «Історичні зошити»); Лісевич І. Т. Родом з України...: Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. — 103 с. (Сер. «Історичні зошити»); Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.). — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 215 с.; Лісевич І. Т. Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. — 240 с.; Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 43–54; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст. / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. В. Кульчицький. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — 188 с.; Рафальський О. О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. — К.: Полюс, 2000. — 447 с.; Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і — початок 30-х років XX ст.) / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. В. Кульчицький. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 455 с.; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. — К.: Знання України, 2007. — 508 с.; та ін.

² Див., напр.: Stroński H. Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // Więź (Warszawa). — 1993. — Nr 8 (418). — S. 75–85.

³ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamiętnik Kijowski. — Kijów, 2004. — Т. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego. — S. 173–180; Тітова Н. В. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. / Н. В. Тітова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. 35 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 66–86.

⁴ Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. — К., 1994. — С. 30.

⁵ Див., напр.: Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. — К.: ІНТЕЛ, 1996. — С. 9–48; Герасимова Г. П. Бовуа, Даніель // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А–В. — С. 309.

⁶ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — С. 145.

⁷ Там само. — С. 195–196.

⁸ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamiętnik Kijowski. — Т. VII: Polacy na Podolu. — S. 174.

⁹ Саченко С. Статистические очерки // Православная Подолия. — 1906. — № 5/6. — С. 411–412.

- ¹⁰ Подольские епархиальные ведомости. — 1905. — 14 мая. — № 20. — С. 256.
- ¹¹ Василий, диакон ЧСВВ. Леонид Федоров: Жизнь и деятельность. — Львов: Атлас, 1993. — С. 78, 104; Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / Серія П. «Записки ЧСВВ». Секція І. — Рим, 2006. С. 170–172.
- ¹² Там само.
- ¹³ Православная Подолия. — 1907. — № 1–2. — 14 января.
- ¹⁴ Див.: Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми). — С. 175–176.
- ¹⁵ Православная Подолия. — 1909. — № 21. — 24 мая.
- ¹⁶ Кам'янець-Подільський міський державний архів. — Ф. 228. — Оп.1. — Спр. 8199. — Арк.8, 62.
- ¹⁷ Державний архів Вінницької обл. (ДАВО). — Ф. П-1. — Оп.1. — Спр. 1674. Арк.13.
- ¹⁸ Державний архів Хмельницької обл. (ДАХМО). — Ф. П-5. — Оп.1. — Спр. 1016. — Арк.71.
- ¹⁹ ДАХМО. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 1016. — Арк. 15.
- ²⁰ ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1674. — Арк. 11–12.
- ²¹ Докладніше див.: Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — Вип. 14. — С. 329–365.
- ²² Про нього докладніше див.: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 143–176.
- ²³ ДАХО. — Ф. П-458. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 31.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. — Харьков, 1927. — С. 146.
- ²⁶ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 146.
- ²⁷ Там само. — С. 194.
- ²⁸ ДАВО. — Ф. П-33. — Оп.1. — Спр. 746. — Арк. 10.
- ²⁹ Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» / О. С. Рубльов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 377.

³⁰ Докладніше див.: Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.) / Н. С. Рубльова // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2 (10/11). — С. 388–405.

³¹ Цитується за: Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.). — С. 391–392.

³² Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 6. — Спр. 68505-ФП. — Т. 2. — Арк. 314–315 (далі — ГДА СБ України).

³³ Там само. — Арк. 316–317.

³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 278. — Арк. 91.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. — Арк. 92.

³⁷ Докладніше їхні життєписи див.: Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2003. — Вип. 13: У 2 ч.: Україна — Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). — Ч. 1. — С. 315–317.

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 278. — Арк. 92.

³⁹ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43. Серед новітніх публікацій див.: Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Галузевий держ. архів Служби безпеки України; Ін-т національної пам'яті — Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. — Варшава — К., 2010. — Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938. — Ч. 1. — 1037 с.; Ч. 2. — 946 с. (у частинах суцільна пагінація).

^{39a} Оперативный приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 00485 от 11 августа 1937 г. 113 архив ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2(415). — С. 15–18.

⁴⁰ Див.: Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 343, 346–347; Тітова Н. В. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 114–115.

⁴¹ Див. докладніше: Stroński H. Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // Więź (Warszawa). — 1993. — Nr 8 (418). — S. 75–85; Stroński H. Skazany na milczenie: Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie radzieckiej w latach 1920–1930 // Więź. — 1996. — Nr. 10. — S. 96–119; Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій,

перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2 (10/11). — С. 388–405; Її ж. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 — 1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 311–330; Її ж. Передмова // Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н. С. Рубльової // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2003. — № 2 (21). — С. 17–48; та ін.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп.4. — Спр. 4. — Арк. 36.

⁴³ Piasecka M. Gdy na goryzoncie ukazał się Czortków... // Słowo Powszechne. — 1992. — 4 lipca. — № 103 (13425).

⁴⁴ Досвід старших // Католицький вісник. — 2009. — 23 серпня. — № 15 (468). — С. 9.

⁴⁵ Див.: Максименко І. Коронація Марії // Католицький вісник. — 2009. — 20 вересня. — № 17 (470). — С. 6.

⁴⁶ Див.: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. — 2002. — 28 грудня. — № 244.

⁴⁷ Портрет нашої Церкви — у цифрах // Католицький вісник. — 2009. — 25 січня. — № 2 (455). — С. 16.

⁴⁸ Див.: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року.